

Acta Medicinæ et Sociologica (2021)
Vol. 12. No. 32. (2-20)

doi:
<https://doi.org/10.19055/ams.2021.05/31/1>

UNIVERSITY OF
DEBRECEN
FACULTY OF
HEALTH
NYÍREGYHÁZA

A húsvéti járvány – a COVID-19 várható hatásai az Euro-atlanti tér társadalmaira

Bódi Ferenc¹

¹ Bódi Ferenc *Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet*, Budapest, tudományos főmunkatársa, az *EURISPES*, Róma, külső munkatársa, a *Storia e Futuro*, Firenze szerkesztőbizottságának és a *Turati Foundation*, Firenze, tudományos testületének a tagja.

INFO

Bódi Ferenc
Bodi.Ferenc@tk.hu

Keywords

health care, security
policy, crises, social
policy, epidemics, social
change

ABSTRACT

The purpose of this article is to estimate the changes caused by the COVID-19 pandemic for healthcare and the medical industry that serves it. Furthermore, an estimate of the expected impact of the epidemic onto economic and social change. In addition, to estimate the expected impact of the epidemic on economic and social changes. The article was written in two different periods. The first part ended in April 2020 and the second part in April 2021. The article is essentially a thought experiment. A reasoning enclosed in a bottled mail that the author rewrote after a year in the light of the changing facts. The article concludes that COVID-19 will help complete a long economic cycle. This crisis accelerates a technological shift in which creative destruction occurs in the economic subsystem as well as in other subsystems of the society. The new long economic cycle (Cycle K), just as it happened after World War II, builds a new social quality. At the beginning of the new K cycle, the former welfare state model is replaced by a wellbeing society concept. The basis of a wellbeing society will be solidarity, cooperation and quality. For the individual, health will no longer be just an optional lifestyle, but an effective form of survival.

¹ Bódi Ferenc *Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet*, Budapest, tudományos főmunkatársa, az *EURISPES*, Róma, külső munkatársa, a *Storia e Futuro*, Firenze szerkesztőbizottságának és a *Turati Foundation*, Firenze, tudományos testületének a tagja.

Kulcsszavak

egészségügy,
biztonságpolitika,
válságok, szociálpolitika,
járványok, társadalmi
változás

A cikk szándéka a COVID-19 világjárvány okozta változások becslése az egészségügyre és az azt kiszolgáló egészségiparra, továbbá a járvány várható hatásának becslése a gazdasági- és társadalmi változásokra. A cikk két különböző időben íródott. Az első rész 2020 áprilisában-, a második rész 2021 áprilisában zárult. A cikk lényegében egy gondolat kísérlet. Egy palackpostába zárt okfejtés, amelyet a szerző felülbírált egy év után a változó tények ismeretében. A cikk következtetése szerint a COVID-19 egy hosszú gazdasági ciklust segít lezárni. Ez a válság egy technológiai váltást gyorsít fel, amelynek során a gazdasági alrendszerben, valamint a társadalom más alrendszereiben is kreatív rombolás következik be. Az új gazdasági hosszú ciklus (K ciklus), mint az történt a második világháború után, egy új társadalmi minőséget épít fel. Az új K ciklus elején a korábbi jóléti állammodellt egy jóléti társadalom-konceptió váltja le. A jóléti társadalom alapja a szolidaritás, az együttműködés és a minőség lesz. Az egyén számára az egészség már nem csak választható életforma, hanem a túlélés egy hatékony formája lesz.

Az „első húsvét”, 2020 húsvétja

A húsvét, a feltámadás misztériuma, a megvilágosodás lehetőségét is magába rejti, s mint Goethe Faustját a húsvéti harangok hangja életben tart minket, s ráeszmélhetünk önmagunk új belső világára. A húsvét most az Euro-atlanti térre (Észak-Amerika, Európa, Oroszország) egy olyan járvány idején köszöntött, amikor a nagyvárosok kihaltak, a tömegek eltűntek, naponta ezrével járó géppárok a földre kényszerültek, a civilizációnk egy pillanatra megállt, elcsendesült.

Az új kor eddigi legnagyobb hatású járványa kényszerítette ki ezt a cseppnyi csendet. Épp százkét éve a H1N1 vírus okozta (nem pontosan detektált vírus) járvány; a spanyolnáthahatása volt talán ehhez hasonlítható, amely akkor lényegében a világ népességének 3-5 százalékát pusztította el (Johnson és Mueller, 2002). A mostani ragály reményeink szerint kevesebb áldozatot követel, de hatása minden bizonnyal nagyobb lesz, mint ami akkor a világon végig söpört.

A járványokat tekinthetjük biológiai szelekciónak is, *Isaac Bashevis Singer* Nobel-díjas író életrajzi regényében írja a Varsóban töltött kora harmincas évekre visszatekintve; a zsidó vallás *a háborút, az éhínséget* és népességet tizedelő *járványokra*, mint Isten csapására tekintett, lényegében ezt az emberi

létezés természetének tartja, s ebben osztozik a keresztény világnézet is, amely *János jelenései* között a dögvészt az egyik apokalipszis csapásként jeleníti meg.²

A járványok a történelmet erőteljesen formálták, jelentős fordulópontokat és átmeneteket képeztek egy-egy új korszak számára. Az 1346-1349-es pestis, becslések szerint Európa népességének felét vitte el, ez az apokaliptikus járvány munkaerőhiányt eredményezett. A munkaerő ára jelentősen megemelkedett, s ez jelentős technikai fejlődést indított el, s ami még ennél is fontosabb volt, megindult az oktatásban a praktikus ismereteknek a széles körben való terjedése. Lényegében megkezdődött a modern tudományok kifejlődése az ókori kultúra alapjain, Európára ráköszöntött a *reneszánsz*, amely utat nyitott a modernitás felé (Ferguson 2011). Vagy tekintsünk a 1666-os *Londoni tűzvészre* és azt megelőző *pestisre*. A ma ismert városszerkezet ezután, az apokaliptikus évek után jött létre (Defoe 1978).

Az 1708-as magyarországi pestis járvány nagyobb humán veszteséggel járt, mint az azt megelőző sikeres törökellenes háború (1684-1699), és azt követő szabadságharc (1703-1711) együttvéve. A gyérségszerű országba megindul a szervezett *betelepítés* a 18. század egészében, amely így nyelviileg sokszínű népségszerű országot eredményezett, illetve erősített meg (Wellmann 1989). S ebben a *demográfiai vákuumban* fejlődött ki az Európában egyedül álló vallási sokszínűség és oktatási szabadság, amely megvetette az alapjait a *reformkornak*, a modernkori Magyarországnak, amelynek gyermekei ebből az oktatási rendszerben nőttek fel (Kosáry 1983, 1991).

Történelmi példák tucatjait hozhatnánk fel, amelyben a járványok és az ezt követő válságok gyakran nyitották az utat egy-egy új korszak felé. Azonban látnunk kell, a tragédiák nem elegendőek a megújuláshoz, mert az esetek többségében a fejlődéshez szükség volt *az oktatási rendszerek megújulására, s azok szabadságára is*. Reménykedünk, az új koronavírus okozta járványnak kevesebb áldozata lesz, de hatása minden bizonnyal tartósabb lesz, mint az első világháborút lezáró vésznek. A hatások, prima facie, a következőkben jelezhetők előre az *Euro-atlanti* térségben:

1. A koronavírus okozta járvány hatásaként az egészségügy prioritásait megváltoztathatja, azaz korábban a kardiovaszkuláris betegség

² „Amikor feltörte a negyedik pecsétet, hallottam a negyedik élőlény hangját, amint így szól: Jöjj! És láttam: íme, egy fakó ló, a rajta ülőnek neve Halál, és a Pokol követte őt; és hatalom adatott nekik a föld negyedrészen, hogy öljenek karddal, éhínséggel, döghalállal és a föld vadállatai által.” A jelenések könyve 6 (7-8).

(Cardiovascular disease, CVD) és onkológiai prioritások mellé a járványok elleni védekezés felzárkózik, különösen azért is, mert az utóbbi betegségsoport diagnosztikai eredményei több kapcsolatot feltételeznek a ragályos betegségekkel.³ Ez a hatás lényegében hasonló lesz, mint volt száz éve, amikor a *spanyolnátha* után az említett geopolitikai térben a járványügy az egészségügyi rendszerekben jelentős politikai támogatást kapott. Például Magyarországon az első világháború után indult el hatékonyan a *gümőkór* vagy *tuberkulózis (tbc)* elleni harc,⁴ vagy láthatunk példát arra is, hogy egy járványos betegség lényegében megszűnik, ilyen volt a *veszettség*⁵, a védőoltásoknak köszönhetően. A járványügy felértékelődése, s ehhez kapcsolódó kutatások és oltóanyagok fejlesztése jelentősen hozzájárultak a várható élettartam növekedéséhez, lényegében egy jobb életminőség kialakulásához a *centrumban*, s az ehhez felzárkózni igyekvő *országokban*. Az emberek élete nem csak hosszabb, de jobb is lett, hiszen kevesebbet lettek betegek, mivel kevesebben betegedtek meg és nem kellett viselniük a járványos megbetegedés okozta szövődményeket sem, gyakran élethosszig tartó szövődményeket (pl. spanyolnátha okozta neurológiai szövődmények). A fejlett világ ezáltal még fejlettebb és még erősebb lett, mint valaha. Az ENSZ statisztikái szerint az emberiség lélekszáma az Egyesült Államok megalapításakor egy milliárd fő lehetett, amely a második világháború előtti évekre duplázódott meg, de már 2019-ben meghaladta a 7 milliárd főt. Ehhez a népesség robbanáshoz a modern járványügy, s az ehhez kapcsolódó vakcina-kutatások, továbbá a higiénia feltételeinek megteremtése, alapvetően a civilizáció fejlődése nagymértékben hozzájárultak. Csak Magyarországon a várható élettartam 1920 és 1960 között majd megduplázódott, amelyben nagy szerepet kapott a *védőnői szolgálat* felállítása és ennek hatásaként a *csecsemő- és gyermekhalandóság* radikális visszaszorulása, amelyet lényegben a ragályos megbetegedések visszaszorulása okozott (Bódi 2012, 2014). A népesedési dinamika a 20. század közepén az Euro-atlanti térről Ázsiára tevődött át. Az ezredfordulót követően pedig az afrikai kontinens

³ *Helicobacter pylori*, hepatitis B, hepatitis C, human papillomavirus, Epstein–Barr vírus és human immunodeficiency virus (HIV), stb.

⁴ 1940-ben Johan Béla, az egészségügy államtitkári rangú vezetője kezdeményezte az első tuberkulózis elleni törvényeket.

⁵ A veszettség elleni küzdelmet Eucharisztikus világkongresszusra készülő ország kampányszerűen szorította vissza, ez ugyan is a Vatikán egyik feltétele volt, amelyet a világesemény megrendezőinek vállalni kellett 1938-ra.

népesedési dinamikája gyorsult fel. Jelen századunk végére az ENSZ-nek a Föld népességére vonatkozó előrejelzése szerint Afrika népessége Ázsia népességét megközelíti. A népesség változását sok tényező befolyásolja, egyik faktor a halálozási ráta, s az azt befolyásoló tényezők. A modern kor vitathatatlan vívmánya a ragályos betegségek elleni védekezés, illetve azok ellenei preventív rendszerek megerősödése. Az új koronavírus okozta epidémia ezt a védekező reflexet újra felerősíti, s valószínűsíthető az egészség-politikák fókuszába régi presztízseben visszaállítja a járványügyet. Az új koronavírus megjelenése, s az ezt követő politikai cselekvésben megjelenő sokszerű reakció, ahhoz hasonló, amikor egy vakcina stimulálja az emberi szervezet immunrendszerét az ellenanyag termelésre. A COVID-19 egy ilyen emlékeztető oltásként értelmezhető, azaz egy olyan sokk a társadalmak életében, amely felrázza azok védekező ösztönét. A spanyolnátha után kitört más járványok ezt a sokkot nem érték el, sem a súlyosabb *ebola vérzések* láz, vagy a már epidémiát okozó HIV sem, mert ezek a járványok lényegében izoláltak voltak, vagy földrajzi területre (Nyugat-Afrika, Ebola folyó völgy járványgóc), vagy társadalmi rétegekre korlátozódtak, vagy azokra vonatkoztatták (szexuális úton terjedő betegségek). Az új koronavírus sajátossága az, hogy hatékonyan terjed, társadalmi rétegek szempontjából nem specifikus és különösen az öregedő társadalmakra, így az Euro-atlanti tér politikai rendszereire sokkolóan hat és minden bizonnyal fog hatni. Különösen erős lesz ez a stimulálás, ha felerősödnek azok a vélemények, amelyek újabb világjárványok megjelenését vetítik előre (Barabási 2018).

2. A védekező mechanizmus, ha túl radikális, akkor önmagában az immunmechanizmus blokkolhatja az egészséges szervezetet. Ilyen hatása lehet annak, ha egy válságot egy szervezet, vagy intézmény túlreagál, s emiatt kerül valóban válságba. Vannak vélemények, miszerint a társadalmak túlreagálják a jelen járványügyi helyzetet, s ez a védekező cselekvés önmagában társadalmi és gazdasági válságot idéz elő.⁶ Persze jelen ismereteink hiányosak, ténylegesen nem tudható pontosan, hogy a járványt okozó vírus, illetve vírustörzs hatása milyen az emberre s annak milyen szövődményei lehetnek. Megjelentek olyan orvosi szakvélemények, amelyek arról adnak hírt, hogy tünetmentes koronavírusos betegeknél jelentős tüdőkárosodást állapítanak meg, azaz a

⁶ <https://swprs.org/a-swiss-doctor-on-covid-19/?fbclid=IwAR12hv1VdEIZWYTPqvr0ABCUiFXhqzw5oiq5S-P5CgxNINa7EwznQMF2cuo>

betegség jellemzőit és annak biológiai következményeit lényegében még csak most kezdjük megismerni⁷.

Tehát a társadalmak „*autoimmun*” reakciója csak feltételezhető – ha mégis így lesz, akkor a járvány áldozatainak közvetlen számát minden bizonnyal meg fogja haladni azon áldozatok száma, akiknek a halálát az egészségügy normál leállása okozza, továbbá azok a gazdasági hatások, amelyeket az emberek jövedelem vesztesége, *nota bene*, egzisztenciák tönkre menetele idéz majd elő. Ha viszont a társadalmak, illetve az azokért felelős politikák nem lesznek kellően előrelátók és magas mortalitási mutatók lesznek, vagy és a járvány okozta másodlagos megbetegedések száma lesz túl magas, akkor azok, akik az intézkedéseket hozták, illetve nem hozták, kerülnek a kritikák keresztútjába. Minden esetre az tény, nehéz ma jó politikát kialakítani. Nehéz az *Arisztotelészi középet* eltalálni. Ha erősek az intézkedések, akkor a politika túllő a célon, ha cselekvése gyenge, akkor magát a célt nem éri el. Ebben a helyzetben a *Nikomakhoszi etikában* lefektet középértéket, mint erényes cselekvést nehéz megvalósítani, ezért a vírus okozta járvány egyes kormányzatokat majd felmagasztal, másokat majd elmarasztal (Bódi 2020a). Egy biztos, nem nehéz előre jelezni, hogy a COVID-19 a jövő politikai vitáinak napirendjét erőteljesen meg fogja határozni. Persze az értékelés és kritika nem csak kormányzat és ellenzék dimenziói mentén lesz értelmezhető, hanem a különböző kormányzati stílusok között is. A politika hatalomgyakorlás és ezen belül válságkezelési módszertanok értelmezése – minden bizonnyal egy darabig slágertéma lesz a *politológiában* és *politográfiában*, azaz az újságírásba hajló politikaértelmezésben. Ami igazán tanulságos lenne, az kevésbé lesz publikus, mivel azok az értékelő panelek már az agytrösztökben és a titkosszolgálatokban kerülnek feldolgozásra, ezek termékei azok a *modellek* lesznek, amelyekben egy-egy háborús helyzet vagy egy-egy tömegkatasztrófa helyzeteit szimulálják. Ma egy nagy laboratóriummá vált a világ – dolgoznak a számítógépek és készülnek a válságmodellek, egy biztos, itt nem fognak eredményt hirdetni, bár ezekből lehetne tanulni. Az *új biztonságpolitikai modellek átrendezik a biztonságpolitikai stratégiákat*. Az egyéni és az *egy pontra lesújtó terrortámadás* fenyegetése mellé felzárkózik a tömegeket érintő és *nagy területre kiterjedő terrorfenyegetés* elleni védekezés is, amelynek „fénykora” a *hidegháború* időszakában volt. Minden

⁷ <https://www.rainews.it/tgr/tagesschau/articoli/2020/04/tag-Coronavirus-Lungeschaden-Forschung-Uniklinik-Innsbruck-6708e11e-28dc-4843-a760-e7f926ace61c.html>

bizonytal a hidegháború korát idéző percepciók a biztonságpolitikai retorikában és cselekvésben visszatérnek, s ennek a „*lehűlésnek*” lehet átmeneti hatása a nemzetközi diplomáciára és bizonyos formában a most kibontakozódó *kereskedelmi- ipari- és informatikai háborúra* is, amely az Euro-atlanti térség államainak jövőjét erősen befolyásolhatja.

3. Kiválthatja-e a globális rendszerek revízióját a Kínából induló világjárvány, amely néhány hét alatt az Euro-atlanti légtér forgalmát 10%-ra csökkentette? Amely nemzetgazdaságok gyors leállását, vészfékezését idézte elő, magas munkanélküliséget és gazdasági visszaesést okozva. Ez nem hihető, mivel a járvány elülte után, s azt követő esetleges utóhullámai után a világ visszakerül korábbi kerékvágásába. A globálisméretű üzleti érdekek és ezzel összefonódott politikai alkuk nem engedhetik a korábbi *hálózatok* felbomlását. A világgazdaság *útfüggősége* nem bomlik fel. Ha majd ki is billen ebből a kerékvágásból, azt elhagyni csak egy történelmi léptékű idő alatt tudja megtenni. Hiú remény, ha azt gondoljuk, hogy a járvány okozta gazdasági sokk felrzza az emberiséget és ezután a termékpályák rövidítésén dolgoznának, s ezzel a helyi, vagy nemzeti piacok megerősödnek a globális befolyással szemben. Ott, ahol rezisztens volt a helyi piac, nyilvánvalóan az erősebb szereplő lesz, de ott ahol ez nem épült ki az elmúlt évtizedekben, ott nem fog az a semmiből létrejönni. A fogyasztást irányító média és a fogyasztói magatartást formáló nevelés, illetve az ezeket is formáló oktatási rendszerek lassú változása azonban beindulhat. Amennyiben elfogadjuk a *Kondratyjev-ciklus (K-hullám)* létezését a makroökonómiában, akkor feltételezhetjük azt is, hogy a jövő nemzedék fogyasztása, ezáltal a viszonya a piachoz változni fog (Bródy 2007). Lásd például, ma a szórakoztató tartalmak nem hardverek útján, hanem inkább, a virtuális térben, a neten terjednek. Ez egy tanulási folyamat eredménye. A K-hullám okozta ciklusváltásnak, s annak eredményeképpen létrejövő új gazdasági szerkezetnek az előre jelzése nem egyszerű feladat. Nem tudjuk, mi lesz a jövő meghatározó energiaforrása, s az milyen technológiai váltást eredményez (megújuló hidrogén alapú, atomenergia, vagy hibridforrás), továbbá mikor tetőzik a ciklus, valamint milyen gyors lesz a váltás.
4. Felvetődik, a világ magába zárul és csökken a személyes kontaktusok száma, kevesebbet utazunk és inkább helyi termékeket fogyasztunk. Ez sem valószínű, mivel a komplex technológiák alkalmazása globálisméretű termelési hálózatokat indokol. Mi magunk is, ha egy könyvet szerkesztünk például Firenzében, s a társszerzőink Portugáliában, az Egyesült

Államokban és más országokban vannak, s ezt mi Budapestről szervezzük, egy komplex rendszert használunk, ez az internet. Egy szakkönyv egy ilyen komplex termék, amelyet végül is egy olasz szerkesztőség önt végső formába. Ettől lényegesen bonyolultabb egy műszaki termék, amelyen sok fejlesztő és technikus dolgozik, de nem lehet mindenki egy helyen és az alkatrészek sem kell, hogy egy helyen készüljenek. Például a járműipar, s ennek élén a repülőgépgyártás egy országon belül ma már nem szervezhető meg. Ma a világ termelésének nagy részét komplex hálózatok állítják elő, kevés olyan termék van, amelyet egy nemzet lenne képes gyártani, még a legfeldertettebb hadiipari, nukleáris, valamint űrtechnológiák sem nélkülözhetik a nemzetközi együttműködést. A tömegtermelésben előállított mindennapi fogyasztási javak is bonyolult logisztikai hálózatokon keresztül utazzák át a Földet. Ez utóbbinak nincs technológiai indoka, de annál inkább erősebb kereskedelmi és üzleti érdek található meg mögötte. A világon nem lehetne utazni olyan áron és minőségben, ha ezt nem támogatná ilyen mértékű áruforgalom. Az árutömeget mozgató sodorvonalon utazik több millió turista is, aki ostoba módon fényképezi magát az Uffiziben vagy épp az Akropoliszon anélkül, hogy tudná ki volt Lorenzo de' Medici vagy Periklész. Ezt a fogyasztási folyamatot még egy apokaliptikus világjárvány sem állítaná meg. Legfeljebb korunk tömegutazói, a turisták a tömegsírok előtt is ellőnének egy-két képet magukról. A változás – sejtésem szerint – lassú lesz, de annál maradandóbb. A változást a tanulórendszereknek tekinthető tudományos percepciók nyithatják meg, amelynek eredményei lecsurognak az oktatási intézményekbe. A tudásverseny révén a világnak egy új értelmezési kerete erősödik meg, amely lassan átcsap a korábbi nézetek terelőgátjain és az új tudás folyama egy új medret váj a régi helyébe. Ez a tudás egy olyan oktatási forradalomban terjedhet el, mint ami például volt a 14. századi európai egyetemeken Bolognában, Padovában, a Sorbonne-n és Oxfordban, valamint Córdobában és a progresszió más bölcsőjében, itt Európában (Le Goff 2000). Akkor a régi- és új tudás létrehozta a modernkort és az Euro-atlanti tér lényegében bekebelezte a világ más területeit. Hasonló tudás,- illetve oktatási forradalom történt a 18. században Magyarországon is, amely megteremtette a *reformkort*, s a 19. századi modernizáció alapjait (Bódi 2020b).

Hasonlóan a korábbi korszakváltásokhoz, a jelen globális világa is egy gigantikus ciklusváltásba került most a 21. század első harmadában. Amennyiben a megjelenő új technológiák és új szemléletek úgy formálják

a világot, hogy abban felértékelődik *a minőség a mennyiséggel, az egyediség a tömeggel*, valamint *a lokális a globálissal* szemben, akkor lehet változás és megtörik a jelen kor *útfüggősége*. Ez lenne a *minőség forradalma*, amelyben érzékenyebbek lehetünk önnön saját belső világunkra és mások értékrendjére is. Hatékonyabb lenne a világ, ha megváltozna a célok, és az azokat elérő eszközök rendszere. Talán kevesebbet kellene utaznunk, hogy elérjük a célunkat és utaztatni munkánk eredményét, hogy az áruként célt érjen. Több időt tölthetnénk saját környezetünk megismerésével, s egyben jobban megismerhetnénk önmagunkat. A világ mikro-szinten jobban kitágulna, amely elvezetne a létezés, a távlatok, a jövő jobb megértéséhez. Az új világot egy belső változás indíthatja el a tudás és tanulás révén, amelyhez ez a járvány és az ennek okán fellépő válság bennünket hozzásegít.

Összességében véleményem szerint az *egészségipar és egészségpolitika* jelentős változás előtt áll a COVID-19 következtében. A ragályos betegségek és az ezek elleni védekezés valamint a diagnosztikai kutatás és technológiák minden bizonnyal nagyobb fejlődés előtt állnak, mint korábban. A világjárvány ösztönzést adhat a nagyobb és átfogóbb kutatási együttműködéseknek és programoknak, amelyben a kormányzatok mellett nemzetközi szervezeteknek és az egészségipar vezető cégeinek valamint intézeteinek óriási szerep jut.

Továbbá a *biztonságpolitikai rendszerek* fejlődését is ösztönözheti az új világjárvány, miután 2001. szeptember 11-e után a nagy területeket érintő támadások elleni védekezés ügye némileg háttérben szorult – lényegében a hidegháború végével elindult ez a hanyatlás, viszont most nagyobb súlyt kapnak a hagyományos polgárvédelmi feladatok (vegyvédelem, biológiai védelem, stb.). Most lehetséges, hogy a tömegeket és nagy területeket érintő támadások elleni védekezés technikáit és módszereit jobban igyekeznek fejleszteni.

A *világgazdaságra* jósolt nagy változásokban kételkedem, mivel ehhez egy jelentős társadalmi tudat átformálódás is kellene, amelyhez ez a sokk nem elegendő. Ha változás lesz, az minden bizonnyal *a tömegmédiá, az oktatási és a nevelési rendszerek* egészének változásával kezdődhet el. A fogyasztást és a társadalmi szükségleteket azok a fogyasztói magatartások vezérlik, amelyeket a tömegmédiá befolyásol. A piacok, és erre épülő logisztikai hálózatok uralma nem fog egyik pillanatról a másikra megtörni és átrendeződni, ebben túl sok az érdek és érdek összefonódás, hogy azt bár

milyen nemzeti- vagy lokálisforradalom felbontaná. De várható változás, s ez minden bizonnyal lassú transzformáció lesz, hasonlóan a spanyolnátha utáni időszakra, amely közel egy emberöltő alatt tudott látványos eredményt elérni. Ez egyfajta oktatási forradalom lehet, amelyet egy új nemzedék készíthet elő.

2020. április

Egy év után ismét a „húsvéti járvány” – a COVID-19 várható hatásai az Euro-atlanti tér társadalmaira (2021. március)

Most a járvány harmadik hullámában újragondolom az egy évvel ezelőtt papírra vetett sorokat. 2020-ban négy pontban foglaltam össze mondandómat, most ezt a négy témát folytatom tovább: *egészségipar, válságkezelő politika, globálisgazdaság, társadalmi változás.*

1. Egy év után, 2021 tavaszán egyértelműen látható az egészségügyi ipar óriásainak a részvényei felfelé íveltek. A kutatás és fejlesztés a fertőző betegségekre és ezen belül a koronavírus kutatásokra fókuszált. A globális térben kialakult egy erőteljes verseny, amely a WHO koordinációt is megkerülve, korábban nem látott versenyfutást eredményezett a multinacionális cégek között a presztízsért, a profitért. Láthatóvá váltak a nagy nemzetközi megállapodások gyenge pontjai és a nemezeközi koalíciókon megjelentek a repedések. Az államok saját érdekei előtérbe kerültek, a partnerek és szövetségeseik rovására. Tavaly még az egészségügyi felszerelésekért és eszközökért folyt a harc, most az oltóanyagok beszerzésért folyik a küzdelem, mivel az államok kormányai felelnek a kialakult helyzetért. A közelgő választások jelentős nyomás alá helyezték a kormányzó pártokat a demokratikus rendszerekben. A jövőben, minden bizonnyal az egészségügyi szolgáltatások- és ellátórendszerek, az általános és szakellátás, valamint a járóbeteg és fekvőbeteg ellátás felértékelődik. Az orvosi és ápoló személyzet, mint láttuk, a járvány idején a média érdeklődésének a középpontjába került. 2020-ban tapssal köszönték még meg az egészségügyiek munkáját, világszerte szíveket tettek az ablakokba tiszteletükre, mára ez a lelkesedés kifulladt. Azonban a jövőben az egészségügyért felelős politikákban az egészségügyi szektor minden bizonnyal nagyobb prioritást kap. Ennek a jelét tapasztalhatjuk Magyarországon az egészségügyi ágazati béremelés bejelentésével. Ugyanakkor a média fókuszába kerülésnek lehetnek veszélyei is. A hősközből gyakran lehetnek bűnbakok is. Azaz a tehetetlenségért, amelyet a

járvány okoz, közvetlenül azokat tehetik felelőssé, akik ez ellen közvetlenül teszik a dolgukat. Ez olyan, mint amikor a háborúvesztésért, nem a konfliktusért felelős politikusok kerülnek a célkeresztbe, hanem az annak következményeként háborút viselő katonák. Csak remélhetjük ezt a háborút az Euro-atlanti tér megnyeri, de legalábbis az államok többsége túléli anélkül, hogy súlyos árat kellene fizetnie ezért.

Egy év után ez jól látható. A szervezetek, így köztük az államok vonatkozásában a *szolidaritás* nem erősödött, inkább gyengült az Európai Unióban. Az lett ebben a válságban eredményesebb, aki gyorsan és magában ért el eredményt, s ezt úgy érte el, hogy másokra kevésbé volt figyelemmel. Egy-két látványos segítségnyújtáson kívül lényegében minden tagállam saját forgatókönyvet alkalmazott és eredményeit is nemzeti szinteken igyekezett maximalizálni. Látható ez 2021 tavaszán. Az egészségügyi rendszerek paradigmatis átszervezésének jelei még kevésbé láthatóak, inkább az ad-hoc megoldások domináltak. A nemzeti szintű megoldások kerültek előtérbe, a kollektív cselekvés kínálta megoldásokkal szemben. Ezt látszik bizonyítani az a tény is, hogy az Európai Unió nem tudta kihasználni a közös vakcina beszerzés előnyeit, így jelentős időt veszített az Egyesült Államokkal és az Egyesült Királysággal szemben. Az új olasz kormány ennek következtében azonnal az oroszokkal közös vakcina gyártásról írt alá megállapodást. A külön utas megoldást preferálta Magyarország is, amikor a kínai és orosz beszerzést megnyitotta. A szlovákoknál kormányválságot idézett elő az orosz vakcina behozatal. A COVID-19 járvány rámutatott az Euro-atlanti tér érdekmezőinek valós érdekhálózatára. Az Egyesült Államokban hatalomra jutott, Biden adminisztráció a vakcina hiánnyal küzdő EU-t nem volt hajlandó megsegíteni átmeneti szállítmányokkal sem az állami biztonsági tartalékokból. Az EU számára az sem adhat vigaszt, hogy Washington nem csak az európai szövetségeseivel volt fukar, de közvetlen szomszédaival is. Így Mexikónak és Kanadának is a kontinensen kívülről kellett keresni vakcina beszállítókat.

Felvetődik a kérdés, hogy egy nagyobb mortalitással bíró világjárvány vagy más nemzetközi válság esetén, vajon milyen forgatókönyveket alkalmaznának az államok? Az sejthető, hogy a vészhelyzeti forgatókönyvek az államok szintjén, lényegében az adott politikai érából függetlenül lépnek életbe egy adott riasztási szinten. Az államok önös érdekei felülírják a közös cselekvés stratégiáját, akkor is, ha azokra korábban elkötelezték magukat, de még abban az esetben is, ha a közös cselekvés a

lehetséges együttműködők mindegyikének nagyobb hasznot adna, mint amit elérnek külön-külön. Ha a járványkezelésre, mint egy globális méretű tesztre tekintünk, akkor megállapítható, a kölcsönösség és együttműködés kudarcot vallott az Euro-atlanti tér összetett érdekrendszereiben, mint a WHO, az Egyesült Nemzetek, mint a NATO, mint az EU rendszerein belül. A nemzetek, illetve az államok szintjén a politikai eredményesség kérdése a válságot követő választások után jöhet szóba.

2. A járványügyi intézkedések gazdasági hatása, s azt követő talpra állás, illetve talpra állítás, a második világháború óta nem látott kihívás elé állítja a nemzetgazdaságokat és az azokat alakító gazdaságpolitikák alakítóit. Az államadóság az EU tagországokban megugrott, messze meghaladta 2020-ban a pénzügyi stabilitás elvárta küszöbértékeit, különösen a mediterrán térség országaiban, ezzel együtt a nemzetgazdaságok teljesítménye csökkent a tagállamok mindegyikében. A járvány előidézte gazdasági válság, a járvány végeztével magától nem csitul. A munkahelyvesztés, amelyet a turizmus, a járműgyártás visszaesése idézett elő, hatással van a mezőgazdasági beszállítókra, a kisvállalkozások tízezreire, amelyek, ha nem kaptak volna állami mentőövet, akkor végleg tönkre mentek volna. A gazdasági intervenciók és belső támogatások felduzzasztották az államok költségvetési hiányát. Az államháztartási hiányt hitellel pótolják, amely újabb és újabb hitelfelvételt eredményez. A romló államháztartási mutatók miatt romló hitelfelvételi feltételek mellett, azaz növekvő kamatok mellett tudnak az adósságsapdába jutott országok hitelhez jutni. A déli államok eladósodását az északi államok nem fogadták lelkesedéssel, ezt már Görögország esetében tapasztaltuk a 2008-as válság utáni években, ez a feszültség végük is csökkenti az államok közötti szolidaritást az Európai Unióban.

A válságkezelésére az EU eddig sosem látott pénzügyi lépésre szánta el magát, hitelhez folyamodott. A *helyreállítási hitelcsomag* olyan pénzmennyiség, mintha a 2019-es, utolsó békeév, EU gazdaság éves összteljesítmény értékének a felét megkapnák a tagállamok egy összegben. A kérdés az, hogy a helyreállítási hitelcsomag 750 milliárd eurós eszközalapja okozta többletet, a korábbi gazdasági szerkezet helyreállítására költik, vagy jelentős szerkezet átalakításra is jut ebből? A válság egy *schumpeteri kreatív rombolás* utáni újjgazdasági szerkezetnek ad teret, amely energia- és nyersanyag- és munkaerő kímélőbb lesz, vagy visszaépíti a régi gazdasági szerkezetet, annak gyengeségeivel és kitettségekével? Vajon

mennyire ad teret kreativitásnak az újjáépítés? Ezekre a választ nemzetgazdasági keretek között adják meg. Amíg a hitel kockázat közös, addig annak a forrásfelhasználás eredményessége nemzeti keretek között lesz mérhető. Megindul a versenyfutás az idővel, amely országok hamarabb nyitnak és a hitel nyújtotta többletforrást hatékonyan tudják felhasználni, azok jelentős előnyre tesznek szert. Amíg más országok nem tudnak korán nyitni, és külső forrásaik jelentős részét saját politikai túlélésükre fordítják, azok jelentős hátrányba kerülnek. Azok lehetnek eséllyel sikeresek, amelyek a globális gazdaság okozta kitérítésre lokális válaszokat tudnak adni úgy, hogy azt a globális piacok is elfogadják. Ennek egyik útja, ha a *váratlan jövedelem (windfall gain)* okozta forrás felszívás nem a hagyományos szektorokba, hanem a hitel adta többletforrások a lokális lehetőségekre építő, nemzetközi piacokon is versenyképes termékek exportját növelő gazdaságba kerül. Ezek a termékek lehetnek *immateriális javak*, szellemi termékek, fejlesztések, innovációk, tudás, szolgáltatások, találmányok, szoftverek, amelyeknek az előállításuk nem igényel magas anyag és energia hányadot. Ez lehet, például az *egészségügy, rehabilitáció, rekreáció* és olyan szolgáltatás, amely *egy előregedő térségben jelentős hasznot hoz, valamint a hozzáadott tudás hányada magas*. A romok alá került turizmus, minden bizonnyal újra indul, de minden bizonnyal nem a régi formában. Egy éve még azt mertem gondolni, a tömegturizmus újra indul és a tömegek újra ellepik a méltán preferált turisztikai célpontokat. Ennek a tömegturizmusnak minden bizonnyal vége lesz egy időre. Mivel a járvány és ennek következtében kialakuló új higiéniai előírások és utazási protokollok jelentősen megdrágítják az utazást és vendégfogadást. Ennek következtében előtérbe kerülhet a *minőségi időtöltés*, s ezzel együtt az egy helyben eltöltendő idő megnövekszik, amely minőségi szolgáltatásokat kíván meg a fogadó helyektől. A közlekedésben a zsúfoltság nem lesz fenntartható, ezért a fapados járatokat kiszorítják a *prémiumkategóriás szolgáltatók*, amelyek kevesebb személyt fognak utaztatni, de magasabb árért teszik ezt. Az utazás ismét a kiváltságosok privilégiuma lesz, mint ez volt nagyjából ötven-száz éve.

Minden bizonnyal azok a kormányzatok lesznek eredményesek, amelyek bátor lépésekre szánják el magukat, s ezeket képesek is elfogadtatni azzal a társadalommal, amelyért felelősséget vállaltak. A következmények nélküli vakmerőség épp úgy elveszíti a célt, mint a hibásan elszámolt gyáva intézkedések. Azok a politikák élnek túl a válságot, amelyek erős legitimitást

tudhatnak maguk mögött és az intézkedéseik következménye ezt a legitimitást növelni tudja. Azok a kormányzatok erősödnek meg, amelyek a társadalmon belül tudják növelni a társadalmi rétegek közötti szolidaritást, így az idősek és fiatalok között, és ugyanakkor időben tudnak a nemzetközi térben együttműködést kialakítani a járvány leküzdésében azonos érdekekkel bíró partner államokkal. A belső kohéziót indokolja az a tény, hogy a járvány okozta válság különösen az időseket és a pályája elején álló fiatalokat sújtja. Az előbbieket azért, mert a járvány elsődlegesen az időseket tizedeli, az utóbbiakat pedig azért, mert a gazdasági krízis a megtakarítások nélküli belépő nemzedékek sorsát teszi kilátástalanná (Hunyadi és Molnár 2020). Az idős nemzedék a politika számára fontos, mert az ő szavazatai döntenek el a választások sorsát, amíg az utóbbi nemzedék a gazdaság újra indításához nélkülözhetetlen erőforrás.

A nemzetközi politika terén a járvány a korábbi szövetségeket megerősítheti és gyengítheti, egy bizonyos eddigi rejtett kapcsolatokat felszínre hoz, s azok láthatóbbá válnak. Ez mutatkozik meg az észak és dél közötti ellentét megnyilvánulásában az Európai Unió belül, ugyanakkor a kapcsolatok erősödése látványos a Közel-Keleti és Távoll-Keleti együttműködések megerősödésében a járvány kezelése kapcsán (Kína és Izrael) de ugyanez tapasztalható a BRIC együttműködés kapcsán is, amelyben a keleti országok (Kína, Oroszország) dinamizmusa világosan látszik Latin-Amerikában. A megerősödő nemzetközi hálózatok a korábbi piacok átrendeződését is elindíthatja.

3. A COVID-19 járvány okozta gazdasági válság lényegesen nagyobb hatással lehet a globális gazdasági rendszerekre, mint az a 2008-as pénzügyi válság utáni években volt. Egy éve arról írtam, hogy a *Kondratyjev-ciklus* végén kialakuló nagy struktúraváltás nem következhet be, mivel a korábbi hálózatok okozta *útfüggőség* ezt megakadályozza. Azt írtam, a válság majd egy lassú szemléletváltást indít el. Akkor még nem tudhattuk, hogy a járványnak a következő hullámai még erősebben gyűrik majd maguk alá a gazdaság szereplőit (amelyet az állami intervenciók még most enyhítenek). A járvány okozta gazdasági visszaesést nem követte a várt visszapattanás, amely a korábbi évek gazdasági teljesítményét visszahozta volna. Még 2020 nyarán a Világ Bank 4,2 százalékos növekedést remélt a világgazdaság egészében 2021-re,⁸ azonban, a járvány második hulláma szétzúzta ezt a

⁸ <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2020/06/08/the-global-economic-outlook-during-the-covid-19-pandemic-a-changed-world>

reményt. Minden bizonnyal mindennek változni kell ahhoz, hogy ne változzon semmi, azaz ha a korábbi elit meg akarja tartani korábbi pozícióit, ahhoz változtatnia kell a gazdaság korábbi szerkezetén. A változást a világgazdaság nem kerülheti el. Kína a szénalapú energia forrásait egy lépéssel a nukleáris és megújuló energia alapokra akarja helyezni. Az Egyesült Királyság, amely Európa egyik legjelentősebb földgáztermelője, nyolc nukleáris megaerőmű megépítését indította el. Németország az Európai Unió tagállamait megelőzve a villamos energia termelésének nagy részét megújuló energiaforrásokra akarja helyezni. Az Egyesült Államokban a szénhidrogén lobbival együttműködő korábbi elnök elvesztette a választást, amelyet minden bizonnyal a járvány és az ezzel kapcsolatos kampány erősen befolyásolt. Az új elnök, Joe Biden ígéretet tett, arra hogy visszahozza az USA-t a Párizsi protokollhoz (Dixon 2020). Az olajár világpiaci áresését Szaúd-Arábia az olajkitermelés radikális csökkentéssel állította meg 2021. év elején.

A globálisgazdaság jelentős átrendeződés előtt áll, amelyben minden bizonnyal azok a régiók és országok kerülnek ki nyertesek, akik képesek változtatni a korábbi gazdasági szerkezetükön. A változás tengelyében az új energia és a kreatív tudás fog állni. Hogy ez az új gazdaság, amely szakítani képes a korábbi szénhidrogén alapú energiával, vajon milyen új nemzetközi hálózatokat épít, vagy épp a korábbi hálózatok mentén újul meg az még nem tudható. Az viszont sejthető, hogy a gazdaság átrendeződése a korábbi politikai gyakorlatokra hatással lesz, amely átrendezi a belpolitikák korábbi kánonjait is. A szénalapú gazdaság hanyatlása után (amelyet a nagy gazdasági világválság jelzett) jött létre a jóléti társadalom – a második világháború után, amelynek a gazdasága a szénhidrogénre épült. Lényegében ezt szimbolizálják a 20. század második felében az amerikai álom, a nyugat európai jóléti állam és a kelet európai szocialista rendszer társadalmi mintázatai. Ez a nagy gazdasági ciklus telítődési pontja a jóléti rendszerek válságának kezdete volt, ezt tapasztalhattuk a 1990-es évek elején. A válságot az ezredfordulót követő első pénzügyi sokk jelezte, amelyet nem követett gyors technológiai váltás, de elindultak az energiatermelésben azok a fejlesztések, amelyek a mostani válság után minden bizonnyal hatványozottan felgyorsulnak. A technológiaváltás a gazdaság szereplői között is változást idézhet elő, amely hatással lesz a politikaformálásra is.

4. A jóléti rendszerek válsága (welfare) a jóléti rendszerek megerősödését (wellbeing) hozhatja magával. A tömegfogyasztást háttérbe szoríthatja a minőségi fogyasztás. Az egészség nem választható, hanem a túlélés lehetséges útja lesz. A járványkezelés és annak preventív módjai a társadalmakat rávezethetik a megelőzés olcsóbb és hatékonyabb módozataira. Háttérbe szorul a költséges kríziskezelés, amely nem lesz megfizethető, s így nem lesz fenntartható. A tömegtársadalmak jóléti rendszerei elavulnak, nem lesznek költséghatékonyak. Mivel nem lehet hosszútávon tömeges intenzív ellátást biztosítani, ezért azok az egészségügyi rendszerek, amelyek ezeket nem haladják meg, olyan költségeket termelnek, amelyek az azt fenntartó államok eladósodásához vezetnek. Az eladósodás nem csak pénzügyi formában következik be, hanem a társadalmi költségek oldalán is jelentős társadalmi hiány képződik. A fellépő járványok a túlterhelt egészségügyi rendszer normál működését szétzilálják, kontraproduktívvá teszik. Így a hagyományos jóléti társadalomban az ellátatlan emberek hamarabb betegednek meg, a betegeket hamarabb veszítik el, ez a szociális rendszerben jelentkező diszfunkció a jóléti társadalmi rendszerek politikai legitimitását is kikezdi. A megoldást egy olyan politika adhatja, amelyben a hangsúly a mennyiség ellenében a minőség irányába tolódik el. A produktív *jóléti politika* a társadalom minőségét igyekszik emelni. Ez a társadalmi minőség olyan jóléti politikát támogat, amely az emberek jobb egészségét segíti elő *a nevelés és oktatás, a családpolitika, a foglalkoztatás politika, ipar- és energiapolitika* által. Azaz a hatalom, amely képes ezt felismerni, az egy tartós és fenntartható politikai rendszer alapját rakja le, ugyanakkor egy élhetőbb, minőségi társadalmat erősít meg. A *társadalmi minőség* új társadalmi szemléletet és új politikát követel meg (Lin – Herrmann eds. 2016), amelyben a környezeti tényezők felértékelődnek, az életmód és ezzel járó előnyök *minőségi társadalmat* teremtenek, melyben az egészségügy nem csak gyógyítással foglalkozik, hanem a betegségek megelőzésével is. A járvány rámutatott a jóléti államok és abban élő társadalmak gyenge pontjaira. A jövőben a betegségmegelőzés, amely az életmód és életkörülmények jobbításával érhető el prioritást kapnak, mivel ezek az eszközök még mindig hatékonyabbak, mint az akkut terápiás módszerek. A társadalmak védettebbek lehetnek a védőoltások mellett, ha azok tagjai egészségesebbek, így nem alakulnak ki a civilizációs betegségek, amelyet a mozgásszegénység, a stressz, az igénytelen táplálkozás, a környezeti

ártalmak (légszennyezés, zajártalom, stb.), függőségek idéznek elő. A minőségi társadalomban az egyén felelőssége növekszik önmaga és családja iránt, de a társadalmi szolidaritásnak is nagyobb szerep jut a gyermekek felnevelése terén.

Konklúziók

Összességében a COVID-19 minden tragédiája és borzalma ellenére lehetőséget is hordoz az Euro-atlanti tér országainak és társadalmainak, abban az esetben, ha tanulnak gyengeségeikből. Az elmúlt egy év tapasztalatai után nem lehetünk bizakodók. Az egészségügy még mindig ad hoc megoldásokkal próbál a járvánnyal szembeszállni az egyes országokban. Ezt a szektort kiszolgáló egészségipar eközben öldöklő és önző versenybe kezdett a piacokért, maximalizálva egy-egy tröszt saját nyereségét. A válságkezelő politikák nem harmonizálnak egymással, a gazdasági- és biztonságpolitikai együttműködések nem váltották be a hozzá fűzött reményeket, mivel a járvány elleni harc nemzeti, állami szinteken bontakozott ki és hozott megoldást. Lényegében a járvány okozta válságkezelésben nem hozott nyereséget egy tagállamnak sem. Az sem, ha az Európai Uniónak, vagy épp a NATO-nak volt tagja. Ellenkezőleg, az Európai Uniót elhagyó Egyesült Királyság járványkezelése sikeresebb volt valamennyi tagállamnál. A világgazdaságot nagyobb sokk érte, mint azt gondolta volna bárki, még 2020 tavaszán. Minden bizonnyal a helyreállítás már egy intenzív *kreatív rombolás* utáni korszakban indulhat be, amelyben több tényező megváltozhat, amelynek alapja – mint korábbi korszakváltások esetében is volt – az új energiaforrás megjelenése, illetve térhódítása. Az új energia új *gazdasági ciklus* kezdetét is jelzi, amelyben egy új minőségi társadalomra nyílik lehetőség. A korábban mennyiségi tényezőkre épített *jóléti állam* modellt felválthatja a *jóléti társadalmak* koncepciója, amelyben a *szolidaritás* és az *együttműködés* és a *minőség* nem csak választható lesz, de a társadalom működésének alapvető rendező elvei is lesznek. Az egyén számára az egészség nem pusztán választható életforma, de a túlélés alapvető formája lesz. Az egészségügyben a gyógyítás mellé felzárkózik a költséghatékony prevenció, amely új társadalmi minőséget, radikális változást generál.

2021. április

Felhasznált irodalmak

1. Arisztotelész (1987): Nihomakhoszi etika. Budapest, Európa Könyvkiadó, 384.
2. Barabási, Albert-László (2018): *Network science*. Cambridge University Press.
3. Bódi, Ferenc (2020a): Courage in politics. In: eds. Bódi, Ferenc – Ragusa, Andrea – Savova, Ralitsa, *Courage in Politics*. Pisa, Pacini Editore, 11– 24.
4. Bódi, Ferenc (2020). Engine of Hungary's development - Migration and Education politics in the 18th century and consequences for the modern age. *Almanah Etnodialogi Moscow* (61): 90-113.
5. Bódi, Ferenc (2014): Toward a dynamic theory of Local Organization of Social Services (LOSS) functioning. In: eds. Bódi, Ferenc – Fábíán, Gergely – Fónai, Mihály – Kurkinen, Jorma – Lawson, R. Thomas – Pietiläinen, Hannu, *Access to Services in Rural Areas: A Comparison of Finland and Hungary*. Bremen, Europäischer Hochschulverlag GmbH & Co. KG, 4–26.
6. Bódi, Ferenc (2012): The development of the welfare system in Hungary (Historical background and national characteristic) In: eds. Bódi, Ferenc – Fábíán, Gergely – Lawson, R. Thomas, *Local Organization of Social Services in Hungary (Crises – Reactions – Changes)*. Bremen, Europäischer Hochschulverlag GmbH & Co. KG, 19–40.
7. Bródy András (2007): A ciklus oka és hatása. *Közgazdasági Szemle* (54) 10: 903–914.
8. Defoe, Daniel (1978): A londoni pestis. Budapest, Európa Könyvkiadó,
9. Dixon, Richard (2020): Joe Biden will bring US back into Paris Agreement on climate change as a state that believes science is important. *The Scotsman*. Monday, 16th November 2020
10. Ferguson, Niall (2011): *Civilization: the West and the rest*. New York, Penguin Press, 378.
11. Hunyadi Bulcsú – Molnár Csaba (2020): A koronavírus-járvány gazdasági és társadalmi következményei Józsefvárosban. Friedrich-Ebert-Stiftung – Political Capital, Budapest. p. 28. Letöltés helye: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/16522.pdf>

12. Johnson, Niall P. A. S. – Mueller, Juergen D. (2002): "Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918-1920 'Spanish' Influenza Pandemic". *Bulletin of the History of Medicine* (76) 1: 105–115.
13. Lin, Ka – Herrmann, Peter eds. (2016): *Social quality theory: a new perspective on social development*. Oxford, New York, Berghahn Books.
14. Kosáry Domokos (1983): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó,
15. Kosáry Domokos (1991): *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Budapest, Háttér Lap- és Könyvkiadó,
16. Le Goff, Jacques (2000): *Az értelmiség a középkorban*. Budapest, Osiris, 246.
17. Wellmann, Imre (1989): *Magyarország népességének fejlődése a 18. században*. In: (szerk.) *Ember Győző – Heckenast, Gusztáv. Magyarország története 1686–1790*. Budapest, Akadémia Kiadó, 25–80.